

МАЛКО ПОВЕЧЕ ОТ СПОМЕНИ

(По повод 100 години от рождението на Димитър Подвързачов)

Ана Подвързачова

Сякаш вчера беше онази паметна ноемврийска вечер през 1937 г., когато баща ми налягане си поиска „малко сладичко“ и твърдо заяви, че тази нощ няма да става в никакъв случай — имаше пред вид сърдечните оплаквания, които напоследък го вдигаха нощем.

Но той изобщо вече съвсем не стана.

В същия час на ранното утро изви във вихрушка първият сняг. Нахлулият през отворения прозорец студен въздух за миг ме откъсна от ужасната действителност и аз посегнах да затворя — когато изведнъж се опомних, че той вече не можеше да се простуди. . .

А на другия ден беше истинско „светло утро в празник“. Но той, певецът на бул. „Цар Освободител“, този път само прекоси „пъстрошумния булвар“, вече съвсем безучастен към „она химн нечуван, със който слънцето звъни“. . .

. . . Странно, че едва след като загубим завинаги някого, почваме да разбираме, че не сме направили всичко, не сме отделяли достатъчно време, не сме го опознали, не сме го разбрали, както трябва. Особено ясно става това, когато години по-късно, поотклонили се от бързesa на живота, все по-често започваме да се оглеждаме назад към изминатия път, в който е имало винаги само устрем напред към бъдещето и недостатъчно живот в настоящето. А може би, от друга страна, и големите личности — както монументалните сгради и великите събития — отблизо не могат да се обхванат добре, нужно е разстояние и време, за да се преценят, както трябва. . .

Моят първи спомен за баща ми се покрива със спомена за една сянка на човек с фуражка и брада върху стъклото на външната врата на дом № 138, бул. „Фердинанд“. До тази врата, сега дом № 12, бул. „Христо Ботев“, на стената е поставена плоча, която буди недоумение с надписа си, но продължава невъзмутимо все така неправилно да информира минавачите.

Едно удостоверение от VIII интендантска рота в Хасково за служба във войската от 20.IX.1912 до 12.VIII. 1913 г. отнася появата на тази сянка към август 1913 г. По-нататъшната сцена на посрещането не е оставила следи в моята памет, но мисля, че именно нея е отразил много години по-късно баща ми, когато говори за своята нерешителност да се яви пред Балмонт: „Обожавайки го, аз съм му сърдит. Така детето се крие в престилката на майка си и не иска да се ръкува с дългоочаквания баща, пристигнал от бойното поле. . .“

От тази военна година няма запазено никакво писмо. От това време има публикувани негови писма до Ст. Чилингиров — в „Моите съвременници“ — и до Д. Дебелянов и Йордан Мечкаров в Самоков — във „В казармата и на фронта с Д. Дебелянов“ от Тихомир Геров. . . Старозагорецът Начо Начев, адвокат и някога кмет на Ст. Загора, по-късно и народен представител в София, често ни размиваше, като разказваше различни, съответно украсени епизоди от прекараното заедно военное време, когато той сам се е нагърбил изцяло с грижата за баща ми като за собствено дете — за леглото, облеклото, вещите му, храната и пр. . .

В последвалите години от моето детство в тази триетажна къща на бул. „Фердинанд“¹³⁸ се тълпят сума спомени. Три стаи в партера — едната към улицата, двете към двора; дълги

коридор между тях, завършващ с извито антре към кухнята. Оттам изход към двора с малко придате под стълбище за горните етажи, което наричахме „заешкото антре“. Както се вижда от „Квартирантски адресен билет“, попълнен от ръката на баща ми, семейството е влязло в това жилище на 15 юни 1912 г. Напуснахме го през 1926 г. Освен през последните 3—4 години никога не сме били сами. Постоянно с нас, когато е бил в София, е живял Николай Лилиев — до 1923—1924 г., когато се премести с двете си племенници в една стая на етаж над нас. От средата на август 1913 г. у нас живее Димчо Дебелянов. Оттук отива в Школата за запасни офицери в Княжево — до март 1914 г. Остава до януари (1916), когато заминава за фронта. Общо Дебелянов е живял в тази къща 22 месеца — от VII.1913 до I.1916 г. Него аз си спомням доста смътно и явно под влияние на това, което е говорено за него. По-сигурен е споменът за заичето, което ни беше донесъл и което отглеждахме в малкото антренте, останало до края „заешкото“, а така също и за акациевите клони, които е кършил вечер той от дърветата по бул. „Скобелев“. Виждам го и как се промушва през малкия отвор между стаята му и кухнята, след като вратата на стаята не можела да се отвори.

Споменът за Димчо Дебелянов изплува у мене винаги когато чуя игровото начало на Норвежки танц № 2 на Григ. През 1926 г. флотският оркестър в морската градина, Варна, изпълняваше често този танц. Тогава моята майка каза: „Това беше любимата мелодия на Димчо, той постоянно я пееше.“ А че „любимата мелодия“ е именно Норвежки танц № 2, разбрах много време след отпечатването на спомена на майка ми за Димчо Дебелянов.

Искам да спомена и за запазената между другите писмени документи последна вест от него — малка, вече пожълтяла, написана с молив бележка:

„Митёо, това стихотворение е за „Отечество“. „Българан“ получавам редовно. Благодаря. Някога се случва да прашат на войниците, абонати на „Военни известия“, не 16 броя, колкото трябва да бъдат, а по-малко. Обърни, моля ти се, внимание на експедиторите. Радвам се на работите ти в „Българан“ — винаги ги познавам. Поздрави се сърдечно.

I.VIII.1916 г.

Твоят Димчо.“

Отнася се вероятно за стихотворението „Тиха победа“ — отпечатано в „Отечество“, г. III, кн. 30—31 от 15 август 1916 г. „Нощ към Солун“ според Т. Геров Д. Дебелянов е предал на баща ми през отпуска си в началото на май (1916) и е излязло в „Отечество“ още в броя от 8 май 1916 г.

В тази къща живя и Йордан Йовков — точно в стаята, на чиято външна стена е поставена паметната плоча. Било е сигурно през Европейската война, когато Йовков и баща ми са работили във „Военни известия“. В спомена си от онова време виждам Йовков винаги стегнат, в офицерска униформа, с пригладена коса. Особено привличаха вниманието ми на дете белите порцеланови флакони с извити гърла и сини надписи „Одол“. . . В стаята на Йовков имаше бюро, което завърши дните си като дворна маса години след смъртта и на Йовков, и на баща ми; на него е бил написан „Белият ескадрон“ — казваше баща ми. . . Друг спомен от това време е някаква „въздушна тревога“, възвестена не със сиренния вой от Втората световна война, а от бързото втурване на „тревожния Нонич“ — както наричаха тогава Никола Нонев — с: „Бързо! Аероплани!“ Тогава Йовков ни събираше във вътрешното задънено антре, „най-сигурното място“, което ставаше за нас, децата, още по-сигурно, като гледахме до себе си снажния офицер. Не помня докога е живял у нас Йовков, но докато ние бяхме там, тази стая си беше все „Йовковата стая“, както стаята на Д. Дебелянов остана „Димчовата стая“, макар че Лилиев е живял също в нея, и то много повече време.

С „Йовковата стая“ свързвам и други спомени. Тя беше ъглова, откъм улицата, съседното място не беше застроено, така че оттам се виждаше до отсрещния ъгъл на булеварда. И често до прозореца засядаше Георги Райчев и дори и ние, децата, знаехме, че той чака да се мерне една девойка от последната къща на отсрещния ред. А в това време той говореше, говореше, ние го зяпахме и не можехме да разберем сериозно ли мисли това, което говори, или иска нас да смае: приказките му бяха все много оригинални, той отричаше и оспорваше всичко — доколкото си спомням, най-вече из областта на космичното: че кой бил измерил разстоянието до слънцето или луната, че кой казвал, че те са еди-какво си, а не обратното. . . Зная, че приятелите му обичаха да го предизвикват за такива разпалени спорове. . .

В същата тази стая по-късно виждам д-р Михаил Тихов: като директор на немското училище, преди да стане директор на Народния театър, той редовно дохождаше и ни предаваше уроци по немски — на двамата с брат ми и баща ни. Получавахме немски списания и книги, четяхме, превеждахме, разговаряхме. Баща ми оправдаваше писаното двацет години по-рано и открито двацет години по-късно: „...Трябва да сте жадни до лудост за знания — а вместо това да ви дадат да четете и пишете глупави „бумаги“, — за да ги почувствувате (моите тъги)...“ (Писмо от 2.II.1903 г.). Той обичаше да преписва и превежда писмено това, което му хареса — налице е едно тефтерче, в което с министения си почерк е преписал „Саломе“ — немски превод. Той шеговито натъртваше понемченото име на автора — Оскар Вилде, но с възхищение повтаряше: „Wieseltam sieht sie aus“ — колко хубаво звучи! Така се възхищаваше и повтаряше, заучил наизуст цели стихотворения, богатите и звучни рими на Хайне — легенде, хенде, енде, или кланген, драуген, ванген... Като истински ученик баща ми умело имитираше д-р Тихов, който, за да ни поясни как някакво птиче „guchte“ в съседното гнездо, смешно извърташе очи зад очилата. Разликата беше обаче, че в случая се размиваше весело и учителят, с когото те бяха много добри приятели...

Не бих могла да си спомня и да изброя всички, които са дохождали в тази къща. Недалече от нас, на ул. „Аспарух“, преди „Витошка“, живееше у Весела Панайотова Кирил Христов. Двамата често идеха в къщи — обикновено вечер. И обичаха да се закачат с нас, децата, като на запитването ни „Кой звъни?“ — отговаряха: „Плашило за деца!“ Дохождаха К. Константинов, Н. Райнов, Людмил Стоянов, Георги Машев, Михаил Кремен, Никола Янев... Помня и женско име Диана, което ми харесваше и което свързвам с някакви хубави зелени очи.

Разговорите продължаваха до късно; нас, децата, обикновено ни отпращаха, но най-сладкото беше да сложя глава върху ръцете си на масата или в скута на майка си и да слушам полудрямала какво се говори. Много често тези вечерни разговори ставаха в кухнята, след вечеря, около голямата кръгла маса, покрита с черна, закована по ръбовете с кабарчета мушамы. Една такава вечер, спомням си, тегнеше някакво мрачно очакване: Никола Янев, за когото говорех, че бил болен от захарна болест, бил на смъртно легло, може би в болница. Изведнъж се разтвори вратата откъм двора и направо в кухнята се втурна и изхлипа Н. Лилив — „Колко свърши!“ Тази вечер остана запечатана в паметта ми — видях как плачат големи хора и запомних колко много могат да се обичат...

Чест гост ни беше дядо Миндов. Винаги неговите редовни малки излети по Витоша завършваха у нас. И сега виждам хубавата му глава с бяла коса, засмени сини очи с очила и розово-червено лице. Той често сядаше отвън на тротоара, гдето тогава, насядали на столове, прекарвахме топлиите привечери. Той обичаше децата, а и ние го обичахме — не само защото носеше шоколадчета, а защото цялото му същество излъчваше доброта и благодатен глас и усмивка ни спечелваха.

Пак най-често отвън на тротоара седеше и военният капелмайстор П. Пипков. Стройна фигура, във военна униформа, обгорено сякаш от слънцето, зачервено лице, с гънки около очите и устата, като че в постоянна усмивка. Сега, когато сред книгата на баща ми намирам няколко страници с нахвърляно либрето за музикално произведение, мисля, че най-вероятно ги е свързвала с баща ми някаква обща неосъществена идея. Защото — „Музика — душа моя!“ — пише баща ми в писмо от 24.III.1904 г. от Шумен, в което мечтае „Как би било славно“, ако му попаднат някакви пари... „Ще живеем там под поетичното италианско небе, край морето, в Венеция. Ще следваме — аз ще уча музика, ти?“

И той учи музика, но... в Шумен. И ето какво пише оттам на 18.II.1904 г.:

„За мене моят живот в Шумен, ако има някаква цена, то е само защото имам една компания, с която всекидневно свирим, правим „банда“, както се изразява Павли“ (Павел Байнов, б. м.).

А Христо Герчев в своите непубликувани спомени за баща ми разказва: „Попаднал в музикалния Шумен, Подвързачов бързо и леко се научи да свири на китара и стана член на нашата любителска „музикална банда“, която си служеше с инструментите, които Павел Байнов продаваше в книжарницата си. Тук почти всяка вечер любителският оркестър на групата ни (за който оркестър Байнов достави специално виола и контрабас), устройваше след работните

часове импровизирани концерти, заставящи минувачите край книжарницата да се поспират и със задоволство да се заслушват в нашите продукции, тъй като първоначалните изпълнения и набеги на оркестъра ни постепенно се облагородяваха, облагозвучаваха и усъвършенствуваха до степен, надвишаваща любителско изпълнение.“

За китарата баща ми пише в различни писма:

„Страшно обичам този инструмент. . .“ „... Сега пък тук е Блъсков — преводач на I том Горки, следва по музика в Русия. С негово ръководство нашата „банда“, а отделно и аз по китарата, ще напреднем. . . Китарата изпълня всичкото ми време. . .“ (май 1904 г.).

В писмата му има още много за китари, мандолини, размяна на учебници, ноти, учители. Ще се спра само на нещо, което има отношение към моето детство в тази къща на ранните спомени.

Един прекрасен ден се разбира, че двамата с брат ми започваме да се учим да свирим на цитра. Как беше се стигнало до този непопулярен инструмент — не се замисляхме. Тогава един и същ преподавател, студент-юрист, по-късно автор на философски трудове, обучаваше и Илка Мавродиева, по-късно Попова, дъщеря на Стефан Мавродиев, приятел на баща ми. И най-естествено беше да се приеме, че именно този беше пътят на проникване на цитрата в нашия дом. Едва 23 години след смъртта на баща ми, когато разгърнах кореспонденцията му от 1903—1906 г., картината се изясни.

В писмо от 17.V.1904 г. пише: „... Да, Байнов има и цитри, средна величина, с 6 акорда, ако не се лъжа; ако искаш, мога да ти пратя. . . Славен, чудно нежен и сладък инструмент е то. . .“ А на 24.V добавя: „Б. има само една цитра, но и той сам не иска да ми я продаде. . . Такъв вид цитри има и по-големи, с много повече акорди, но аз не искам такава; аз разбирам цитра, на която свиращът свири каквото иска и колкото може, а не да натиска такива копчета, които означават акорди. Друг вид има без такива копчета, такава искам да изпиша и ще изпиша, само че навярно ще се забави работата. . . Разбира се, ще се погрижа да я изпиша с някакво ръководство. . . С цитрата значи, за голямо съжаление, ще се позакъснее“. . .

И така, със закъснение от 15 години, цитрата е налице — но вече за децата. Ала бащата, който ни смайваше със способността си да нотира всяка мелодия и да изпее всякакъв нотен текст, независимо от нас и учителя ни упорито разучаваше сам школите и накрай овладя инструмента достатъчно. Скоро се появи още една цитра и започнахме изпълнения на две цитри. Това беше голямо удоволствие за него, но на мене очите ми бяха повече към улицата и когато той почнеше повече да бърка и да иска да повтаряме наново, аз добивах самочувствие, че съм в правото си да го оставя да продължи сам — да го „доучи“. Той изписваше много ноти, разучаваха много неща. Но особено го влечеше траурната музика, която пък майка ми не можеше да издържа и конфликтът ставаше неизбежен, щом той внезапно засвирише любимия си, наистина много траурен марш, от Вагнеровия „Götterdämmerung“.

* * *

С хубави спомени е свързан и дългият коридор, към който излизаха трите стаи: определехме точно средата му и заставахме на линията един срещу друг, той винаги с гръб към вратата за горните етажи. Засуквахме нагоре ръкави, плнорехме на дланите си — и почвахме борба до изтичане на противника до края на коридора. Разбира се, победеният биваше винаги той, но след дълга и упорита съпротива от негова страна. Следваха целувки, поздравления. . . Но тези външни прояви на нежност изчезнаха с израстването ни. Дори в писмата му няма шаблонните наивно-нежни обръщения и завършци. А писма-картички получавахме почти от всеки град при обиколните му пътувания по работите на „Стрела“ — от рода на: „Много здраве от града на „Иди, мама, да вземеш гивеча“. . . (Из един стар разказ на К. Константинов)

Сливен
15.V.1935

Баща ви“

По-често отгоре пише „Дядя“, а отдолу „Баща ве“. (Той обичаше за смях да изговаря някои думи изопачено.)

Отношението му към нас беше сериозно. Сякаш искаше да ни внуши своя скептицизъм и отрицателно отношение към всякакви прояви на сантименталност, да ни предпази от разочарования от същността на хората и искреността на чувствата им — изобщо от него вешее „сладката отрова на гениалния немец“ — както пише Лилиев. Или, както сам той пише: „Ако е вярно, че има душа, която преживява тялото и се преселва в други живи същества, аз мисля, че у мене се е заселила частица, една малка частица от Шопенхауер, именно — частица от неговата природна наклонност да гледа на всичко премного мрачно. . .“ (24.XII. 1904 г.).

Загубата на първото дете беше направила родителите ни свръхчувствителни към най-малката проява на физическо неблагополучие у нас. Получаваше се така, че ние криехме оплакванията си, докато наистина лягахме сериозно болни. А на скептичната нагласа на баща ми по въпросите на живота естествено отговаряхме със затвореност в себе си. Така че се създаваха напълно условия за ситуации като тая при погребението на Сава Огнянов: в голямата процесия се движим баща ми и аз. Аз за пръв път отивах на гробищата. Посетихме гроба на Яворов, Печко Славейков. И какво беше учудването ми, когато той разправи в къщи, че се тревожел как ще възприема всичко, а аз съм останала съвсем равнодушна. Не разбрах той ли се прикриваше добре, или аз се бях прикрила добре, но истината беше съвсем друга. . .

Особени грижи полагаше баща ни да не ни липсва нищо, което е нужно за учението ни. Обикаляше и антикварите за набавяне на редки, най-вече чужди книги. Така донесе голям латинско-руски речник от Петрученко и дори като ми го подаде, каза: „Ето и Петрученко — нека бъде всичко наученко!“ Снабди ме и със старогръцко-руски речник, което беше изключителна сполука за тогава. В университета редовно се грижеше всичките ми книги да са подвързани с черно, с кожа в ъглите и на гърба, надписан със златни букви. Подвързани бяха и някои латински и гръцки книги още в гимназията. Но никога не е участвувал отблизо в учението ни, не е дохождал никога в училище, не се е занимавал с уроците и домашните ни работи. . .

Споменах за римуването на Петрученко. Той изобщо много често римуваше всичко, каквото се случи. Сигурно мнозина още помнят как след завършване превода на „Горе от ума“ той рече: „И от Грибоедов малце пări зедоф.“ И обичаше да споменава оригинални думи и изрази, чути из различните краища на страната. Така например с Хасково се шегуваше с: „Ялте в съпта с рапта“ (Елате в събота с работа); от Шумен повтаряше: „Не било дуни, чу пуни“ (Не било до нине, че по нине); Стара Загора беше чест прицел в това отношение, понеже майка ми не можеше да отвикне неправилно да омекотява окончанието в първо лице на повечето глаголи. „Ше умря“ — смееше ѝ се той. А имаше си и свои собствени думи и изрази. „Какво е пулужението?“ — обикновено питаеше той и нас, и всеки срещнат близък. Обичаше и обръщението „поете“, което редовно прикачваше на хората наоколо си — независимо дали са поети или коректори, или словослагатели.

Изобщо у нас той остави спомена за човек — образец на сдържаност и спокойствие. Не помня да е вдигал ръка, много рядко е повишавал тон, но никога не съм чула груби думи. А не може като деца да не сме давали повод за по-други действия спрямо нас.

Но бил ли е той наистина спокоен? — Отговор, поне за времето, когато е бил на 22—23 години, се намери пак много години по-късно, в неговите писма от Шумен от 1903—1905 г.

3.XII.1903 г. „... Приятелят, който веднаж ми каза, че съм бил „епична натура“... снощи ме изненада много, като ми каза при един разговор следното: „Ти, казва, правиш впечатление на съсредоточен и скрит в себе си човек“. . . Изведнаж аз почувствувах колко това е вярно! — Аз го тупнах по гърба и му казах *bravo!*“

9.II.1904 г. „... Има област от моя глупав душевен мир, където аз не те въвеждам, защото ще изтръпнеш от ужас. . .“

23.II.1904 г. „... Как е хубаво това, човек да не туря всичко на сърцето си, както казват, ами на всичко да гледа весело, със смях! С липсата на тази способност аз си обяснявам това, дето на пръв поглед всички определят мене например не по-малък от 25-годишен и невероятно им се вижда, кога им кажа, че още не съм навършил 23-та година, а това не е от друго, освен от прекалена чувствителност и нервност. Понеже някакви неблагоприятни материални условия аз не съм преживявал никога; а то — постоянно се ядосвай за най-дребни работи, скърби, тъгувай — всичко това се отразява, разбира се, и на външния вид на човека. . .“

7.X.1904 г. ... „Аз се измъчвам до неимоверност всеки ден в гостилницата само за това, че не дохождат веднага, като изтракам, а ме заставят да чакам — измъчвам се в канцеларията, като извънмя, а не дохождат веднага. . . дразня се до бяс за най-малките работи — и всичко това за приличие и достолепие го скривам в себе си, а по такъв начин то е двойно по-мъчително. . . И най-смешното е, че малцина подозират у мене такъв нрав.“

* * *

„Животът му мина в безброй противоречия. . .“ пише той в 1912 г.

Наистина, трудно е да се повярва, че той, песимист и скептик, който не пропускаше случая да подчертае неверието си в никакви добри качества у човека („... И няма нищо славно и велико в това, че тая твар е че-ло-век“) — се оставяше на всяка крачка да го мамат, дори в най-обикновенния всекидневен живот. По онова време, когато цените бяха съвсем произволни и купувачите грижливо подбираха стоката и се пазаряха упорито, той обикновено оставяше да му увият, без да гледа какво, просто на доверие, и плащаше, разбира се, без да се пазари. За това домакинята винаги го кореше, а домохозянът бе съчинил съответна сценка за купувача, който вместо като другите да пита: „Не може ли по-малко?“ — пита: „Не може ли повече?“ (Става въпрос за цената.)

Той не се сърдеше. . . И защо да се сърди, когато сам той е написал: „Баща ми беше мъж забележителен. . . с това, че всички го лъжеха и мамеха — ето един афоризъм, който аз още отсега засмам на моя син безвъзмездно.“

От деца той винаги ни е втъплявал, че никой от нас не бива да проявява никакви наклонности към изкуствата. „Не искаме в семейството си хора на изкуството. Ако видя, че някое от децата ни вземе молив или четка (брат ми рисуваше хубаво) — ръцете му ще пребия!“ Но това не пречеше по-късно да ме кара и да ми дава да превеждам, или когато, вече завършила медицина, споделях някои мисли и впечатления с него, да ми казва: „Напиши го, напиши го!“ Спомням си още като ученичка при някакво заболяване стоях известно време в къщи. И, види се, да не скучая, баща ми ми беше оставил да превеждам една сценка, мисля от Чехов. Прегледал после предените 3—4 странички, той беше написал отдолу: „Забравих да ти кажа, че това ще се говори на сцена, трябва да се превежда по-другояче и затуй не може без мене. Не си губи времето с него, ами ако искаш да работиш — ето ти „Голиат“. . .

... И някаква необяснима и глупава гордост (какво противоречие в характера!) ме спъва: сякаш мисля — струва ли си да излагаш най-съкровените си чувства пред хората“ — пише той в писмо от 21.I.1904 г., след като няколко реда по-горе казва: „И ми се струва, че ако можеш да „доловя“ (както казват) всичките тонове на това „безобразно“ настроение и да ги излея на книга, биха се понесли нечувани мелодии на човешката скръб. . .“

Така е разсъждавал и чувствувал той на двадесет години. Но и докрай той просто сякаш се срамуваше от младежките си чувства, намерили израз в ранните му стихотворения. Няма да забравя колко невероятно и необяснимо се разгневи той веднъж, когато двама с брат ми бяхме открили „Лъчите на поезията“ и негово ранно стихотворение там. . . Но личеше, че гневът му беше отправен към самия него — задето въпреки разбиранятия си е позволил на времето да излага „най-съкровените си чувства пред хората“. И тези разбираня с годините са се затвърдили естествено много повече — това обясняваше избухването му. А може би и корените на скъсването му с лириката и оформянето му като сатирик да трябва да се търсят именно там.

И още едно противоречие. Въпреки всичките му изказвания и разсъждения в архива му стоят грижливо нагънати на колички, изписани красиво, голяма част от лиричните му стихотворения. И ще допълня само с думите на Хр. Герчев: „... А той, макар в моменти на, така да го наречем, „реалистично отрезвление“ или „разкаianie“ да идваше едва ли не до отричане изобщо на поезията и частично на своята поезия, . . . все пак имаше съзнание за своето поетическо призвание и за безспорната своя дарба художествено и поетично да възпроизвежда всичко онова, което вълнува дълбоко отживялата му душа. Защото много често ние го чувахме да декламира като че ли за свое оправдание и своя подкрепа подходящи стихове на любими поети като тия на Балмонт:

Рифм — моя стихия
и легко пишу стихи я.

Или тия на Беранже:

И на тяжелый вздох,
на первый ропот мой —
„Пой!“ — провещал мне бог:
„Бедняжка, пой! . . .“

В 1926 г. се преместихме на ул. „Юлини“ 24. Това време помня с туй, че в къщи дохождаше стенограф, на когото той диктуваше превода на „Братя Карамазови“. Издателят Игнатов бързаше много. Когато бяха готови разшифрованите стенограми, баща ми сверяваше превода, като караше мене да четя гласно руския текст — нещо, при което много се стеснявах.

По това време стана важна промяна в нашия дом: двете цитри постепенно отстъпиха на грамофона. Ние станяхме направо грамофономани. Освен дето слушахме в къщи, почти за врели глави в резонатора на грамофона, ние непрекъснато ходехме „да избираме“ плочи. Смешното беше, че много често само слушахме и „избирахме“, до купуване не стигахме по понятни причини. Имаше един голям магазин на ул. „Витошка“, гдето беше представителство то на „Хис мастерс войс“. Собственикът беше тъст на Моис Бенароя, който, макар че помагаше в търговията, се увличаше от литература, беше издал „Теодор Траянов и неговият мир“ и още нещо друго — и диреше всяка възможност да разговаря с литератори, на литературни теми. По тази линия баща ми беше намерил достъп до този луксозен магазин. Там ние потъвахме в дълбоки, плюшени кресла и като се правехме, че не забелязваме немного любезните погледи на тъста — тежък търговец, — с настъпление се нахвърляхме върху подобрите плочи и си устройвахме по час-два цели концерти. . .

От ноември 1927 г. се прехвърлихме в току-що построената за един месец вееонаша къща на бул. „Пенчо Славейков“. Там баща ми преживя десет години. Те минаваха под знака на трудностите по посрещане на задълженията за строежа. Увлечен от тогавашното течение да се строи на „раздавани“ от общината места, получил държавен заем, той започна с незначителна сума — едва ли една десета от стойността на постройката — наследство на майка ми от Стара Загора. За „по-евтино“ строеше на „стопански начала“, с помощта на някакъв „опитен“ приятел. Разбира се, строежът излезе много по-скъп, градеше се ненужно солидно и баща ми влезе в „солидни“ връзки с различни банкерски предприятия, които връзки положително скъсиха живота му. Наблягам на тези материални затруднения именно в този период за сведение на някои „мемоаристи“, които, незапознати както трябва с фактите, доста безотговорно обобщават малкото данни, които са събрали и които съответно грижливо „обогатяват“ . . .

В новата къща влязахме веднага, така че сутрин по стъклата отвътре се стичаше вода. Но . . . животът продължаваше. Тук от 29-а година дойде да живее при нас Рачо Стоянов — на горния етаж, в стаята с балкона. Той често слизаше долу вечер и разменях с баща ми мнения, впечатления, обикновено на литературни теми. Но спомням си, че особено се вълнувах от събитията в Испания. . . Една Нова година посрещнахме заедно — и не си представям подобна на сегашните трапези с ядене и пиене. Масата беше завалена с книги, четеха се много стихове на Хайне, Дон Аминадо. . . Освен това Рачо Стоянов беше привърженик на някакво учение на *сиантисти* (доколкото си спомням) и се мъчеше да ни убеди, че болести изобщо няма и че е достатъчно човек да вярва твърдо, че е така, и не може да боледува от нищо. Това беше една от честите теми на нашите разговори, понеже ние бяхме съвсем мъчни за убеждаване. А той пък беше много чувствителен и мнителен, много лесно се обиждаше. И когато, разбрал, че той се е сдобил със собствено жилище, една вечер баща ми го посрещна шеговито с: „О, здравей, херсонски помещик!“ — той веднага обърна гръб и остана сърдит докрая; струва ми се, че не се обади дори по смъртта на баща ми.

Като всички нови собственици родителите ми дадоха воля на таени през дългите години като наематели несбъднати желания. Майка ми се предаде на цветната градина пред къщата — садеше, пресаждаше цветя, купуваше семена, знаеше латинските имена на всички цветя, водеше разпалено съревнование със съседите за най-хубава градина. Но най-много се огорча-

ваше, когато баща ми след много време изведнъж забележеше някое цвете и кажеше: „Я гледай, какъв хубав цвят!“ Ала обикновено, останал през лятото сам, със заръката между другото да полива редовно градината, при завръщането си я намирахме буйно обрасла с бурени и по пътеките дори. А той казваше: „Че какво, поливах всичко наред — нали трябва всичко да расте!“ И все пак усилия за добрия вид на градината положи и той. Още преди да бъде издигнат дъсченият стобор, по негова инициатива бяха засадени на линията на бъдещата ограда четири нежни фиданки канадски гополки. Интересно щеше да бъде, ако бяха оцелели всички. Но скоро някаква буря прекръши трите, а четвъртата стана грамадно дърво, със стebло, което не можеше да се обгърне с ръце, корени, които разкривяваха тротоарните плочи и запушваха каналите в двора, и корона, която посиваше с белия си пух всичко наоколо. Но пък щом позелеееше, листата ѝ постоянно трептяха и мелодично шумяха при най-слабия полъх на вятъра. Не можехме да не ѝ се любиме, насядали вечер на хлад в двора...

Голямото увлечение на баща ми обаче беше модното тогава кокошарство. Той купуваше специална литература, изучи всички кокоши, та дори и патешки породи. Направи се кокошарник в задния двор, прегради се с телена мрежа от градината, като по едно коридорче птиците излизаха през една дупка на оградата на улицата. Тогава бул. „Пенчо Славейков“ беше обрасъл цял в тръни, високи до човешки бой, и цялото птиче стадо изчезваше за цял ден там. Баща ми поддържаше редовни връзки с други птицевъди — Борис Руменов беше председател — говореше се само за породисти кокошки и яйца, ходехме във „фермата“ на Агрономическия факултет. Веднъж баща ми изсипа върху масата от една кошница двайсет сивкави пухчета с жълти петънца на главите и жълти крачка. Отгледахме ги като деца, израснаха хубави едри плимутроци, и те привързани към нас. Носихме ги да ги инжектират против дифтерия. Но когато повечето от тях се оказаха петлети, настана истинска трагедия с клането и яденето им. Обаче остана един грамаден плимутрок, който се обаждаше на името „Мечо“. Но кой знае защо, той не хранеше особено добри чувства към баща ми и току подскачаше към него с разперени нокти и разтворена човка. Естествено нашето птицевъдство беше такова, че яйцата ни излизаха поне двойно по-скъпи. По едно време си излюпахме и патета — породисти, разбира се. И цялата птицевъдна фамилия с грамаден интерес наблюдавахме как новоизлюпените, за ужас на кокошата си майка, веднага се намърдаха през дупките на специалния съд за вода и щастливи заплуваха. Всички сцени в птичия двор живо забавляваха баща ми. По-нататък, когато патетата пораснаха и надушиха езерото-блато срещу къщата, те през глава бързаха сутрин нататък и вечер се прибираха с висок крясък, за който баща ми смяташе, че бил просто „Ха-ха-ха!“ — по негов адрес.

Изобщо той много обичаше животните. И често повтаряше, че хора, които не обичат животните, не са добри. У нас винаги е имало котка, която обикновено носеше името на някой близък или известен човек. Така последната ни котка, на която той се радва само една година, беше наречъл на една артистка от Народния театър, с която го свързваха най-хубави чувства. Той играеше и се забавляваше с котката повече от нас и когато разигралото се животното вършеше пакости, той винаги го оправдаваше: „Че какво от това — младо е, нека играе!“ И вечер, когато работеше с пишещата машина, тя седеше в скута му и от време на време посягаше с лапка към пръстите му, които се движеха по клавишите на машината, или само ги наблюдаваше, излегнала се на врата и рамото му. Грижете му за нея стигаха дотам, че и когато не беше съвсем добре и се уморяваше лесно, той все пак слизаше от трамвая, за да отиде зад халите, гдето на улицата се продаваха „шкембета за мачета“. После вземаше ножицата, разтракваше я, на познатия звук котката долиташе през оградите и си получаваше нарязаната на удобни късове дажба. А на бул. „Фердинанд“ 138 сме гледали и агне. Купено за клане и, разбира се, помилвано по общо решение, то пасеше на празното място до нас; порасна, стана силен овен, който също имаше име — и то на един известен професор-филолог — ведно с презимето. При повикване по име овенът вдигаше глава над тревата и изблейваше. Той забавляваше децата на махалата, но се научи да гони и да мушка, дори беше успял да ръгне баща ми под коляното, така че му остана белег, за който той със смях разправяше, че в банята го смятали за ранен от войната.

Той често си пристигаеше с различни животни. Веднъж дори един таралеж ни гостува известно време — на прясно мляко. По-чести гости ни биваха кучета. Едно от тях беше наречено на името на известен европейски държавник, проявил се около Ньойския договор с отрицателното си отношение към нас. Обикновено на това гостоприемство на баща ми се противопоставяше майка ми, най-силният израз на която беше: „Този мръсен уличен пес, защо си го до-мъкнал!“ Но баща ми обидено защитаваеше „песа“: „Как ще е уличен, когато веднага като-влезе, се настани в леглото ми!“

* * *

Продължаваше интересът към грамофонните плочи. Баща ми имаше особена любов към симфоничната музика — и на първо място — Бетховеновите симфонии. Беше враг на шлагерите и танците. Плочите бях скъпи и снабдяването ни с нещо ново беше цяло празненство за нас. Но случи се веднъж така, че при второто прослушване на петата Бетховенова симфония, докато той сваляше плочите от грамофона и ги поставяше в едно кресло, майка ми, без да погледне, се отпусна тежко в креслото и изпраска на парчета и четирите (или пет — не помня) нови плочи. Ние ахнахме, но не чухме нито дума срещу майка ми — макар че и на баща ми сърцето сигурно се скъса. Тази история остана да се разправя при случай като курюз. Но петата симфония вече не се появи. . . Скоро увлечението в грамофонната музика започна да отстъпва на радиото. В най-ранните зори на радиото у нас представям си баща си седнал до късна нощ пред едно съвсем примитивно съоръжение с някаква бронзирана фунисевидна част, от която трябва-ваше да се чуят търсените звуци — и голямата радост, когато се доловеше нещо. . . На смяна дойдоха ушните слушалки пред малкия детектор. . . И стигнахме пак до обиколките из магазините за „най-хубавия“ радиоприемник. . . И пред него той прекарваше с часове и диреше най-хубавата музика. . .

Но той обичаше и следеше и „живата“ музика. Редовно посещавахме майсторските концерти на Саша Попов, симфоничните концерти, дирижирани от Исая Добровен и други гостуващи и наши диригенти, когато се изпълняваха негови любими произведения. Още в писмата му от Шумен е отразен интересът му към всички концерти на гостуващи изпълнители. . . Наред с това и по-интимна е връзката му с театъра. В Стара Загора той е един от основателите на театралното дружество „Възпитаник“ и най-честният суфльор при учителските постановки. По-късно в Шумен, по спомени на Хр. Герчев: „Почти всички от компанията взеха участие в изнасянето на пиесата „Тъкачите“ от Хауптман, която учителското д-во „Обнова“ подготви с помощта на цялата напредничава интеллигенция. Главната роля се изнесе от покойния председател на републиката В. Коларов. Точно не си спомням дали и Подвързачов взе участие в пиесата или по друг начин даде своята услуга — като суфльор.“

Сам Подвързачов в писмата си от онези години (1903—1907) много често говори за театралния живот в Шумен. Представления устройват учителите, работническата организация, гостуват разни театрални трупи. На 13.1.1904 г. пише: „Утре вечер ще отида на „Лес“ — заради Стойчев, който в ролята на актьора комик (Аркашка) е безподобен.“ (Гостува трупата на Икономов.) А на 14.1 четем: „Снощи бях на „Лес“. Откак е тази трупа тук, дала е „Призраци“, „На дне“, „Лес“. Довечера ще дава „Мих. Крамер“. . . След всяко представление ме чакат безсънни и мъчителни часове из заспалите улици или в моята глупава стая!“ . . . На „Нора“, през април 1904 г., отива за втори път, за да сравни в тази роля Икономова и Попова. Заклучава: „Попова играе по-хубаво от Икономова — изобщо тя е по-даровита актриса.“ . . . Пише за „отцепници от трупата“. Връща се от театъра всякога „съвсем разбит, уморен и със силно главоболие“ и добавя: „Аз трябва да не ходя съвсем на театър, особено на такива пиеси (выпросът е за „Краят на Содом“, б. м.), но не мога го направя. . .“ И през февруари 1906 г.: „Дойде „Свободен театър“ . . . Макар че ми е твърде вредно да посещавам представления. . . , все пак не мога да се въздържам. Та тази трупа е единичката лъча от културен живот, която ни удостоява със светлината си в това глухо, еднотонно и примитивно съществуване тука. Аз си отивам от представления почти болен. Тъй много изтискват нервите тези модерни писатели, пиесите на които играе трупата. Сякаш нарочно зачекват най-болните страни на съвременния живот и те

измъхват до лудост. Даваха „Самотни хора“ от Хауптмана и „Пролетен поток“ от Косорогов (?) (Следват разсъждения върху „Самотни хора“, по-малко за втората пиеса) и в заключение: „Живеем в много лошо време. Лош живот — лошо изкуство. Няма нито една съвременна пиеса, в която светлите краски да надминават черните; няма такава, която да възбуди у тебе вяра в нещо, надежда за нещо, спокойно, светло съзнание за ценността, за хубостта на живота. . . Нито една! . . . „Навред разбити сърца и победени воли“! . . . Аз заради това именно всякога съм предпочитал комедии. Защо да се описва трагично онова, което и без това е трагично? Не е ли по-хубаво да се схваща комичното в живота, да се бичува и излага на присмех на сцената? . . . Утре вечер трупата ще даде „Интересът преди всичко“ — комедия от Октав Мирбо. . . Ще видим какво ще излезе от нея. В съвременното изкуство дори и „комедиите“ са трагични. . .“. 23.II.1906 г. . . . „Довечера ще отида на „Морската жена“ — това ще бъде последното — XVI представление.“ 24.II.1904 г. . . . След като замина днес трупата, нашият живот пак влиза в обикновените си релси. . .“

Тук в София той живо се интересуваше от театъра. Имаше много приятели — режисьори, драматурзи, артисти във всички театри и всички го канеха. И той се смяташе задължен да гледа всичко — освен от приятелски и личен интерес — и по служебно задължение: много са неговите театрални бележки и отзиви в пресата. . . От ложа номер 4 в Народния театър се изглеждаше всяка нова постановка и това понякога ставаше в 2—3 вечери подред. Същото беше в режютата в театъра на П. К. Стойчев, с оперетите в „Ренесанс“. . . Но за времето, когато той беше артистичен секретар в Нар. театър, спомням си недоволството и упреците на моята майка, която можа да види само един спектакъл на гостувалия тогава за пръв път у нас Московски художествен театър. Напливът от желаещите да видят големите артисти беше страшен и баща ми не можеше да допусне да го обвинят, че е облагодетелствувал своите. . . И верен на своята стеснителност, макар че имаше от В. Качалов голям, хубав портрет с надпис „Драматургу Народного театра Дмитрию Подверзачову — на добрую память и с сердечными приветами“ — в общата голяма снимка на московските и българските артисти пред входа на Нар. театър — от „драматурга“ се вижда едва само главата му някъде в най-последните редове.

Все пак аз имам хубав спомен от онова време: той ме водеше на слободените представления на български пиеси, най-често давани за ученици. Обикновено оставах при него в „директорската“ ложа, точно срещу която в партера беше постоянният стол на дядо Вазов. Главата му се белееше там редовно на всички негови пиеси. И какво беше моето смущение, когато веднъж в антракта във фойето на ложата се сблъсках със самия него. Баща ми ме представи и през стиснатото ми гърло едва се чу как отговорих на любезното запитване на големия човек, че „вн още вали“. . .

Киното не оставаше назад от другите любими удоволствия на моя баща. Още докато живеехме на бул. „Фердинанд“, в училището „Тодор Минков“ на бул. „Скобелев“ някаква невзрачна постройка в двора бе превърната в „киносалон“, в който ние ведно с другите съквартиранци станахме редовни посетители. Имаше определен ден в седмицата, в който не пропускахме да видим поредния филм. Разбира се, когато в централните кина даваха нещо хубаво, то трябваше да се види. Дори някога по два пъти — например филмът „Сражението“. А филмите с Крачун и Малчо той гледаше като децата — започваше да се смее още щом се появяха на екрана. И той обезсмърти своята любов към двамата големи комици в поемата си за деца „Крачун и Малчо в София“.

* * *

Всеки ден баща ми се връщаше в къщи със свитък вестници — цялата ежедневна преса, мисля, към 16—18 вестника. Преглеждаше обикновено всички, задраскваше на кръст пасажки, които използваше за своите „Между вестниците“, „Отгук-оттам“, „Смешното из вестниците“, „Оскубани пера“, „Бележник“ и др. Пишеше най-вече вечер, до късно през нощта, като пълнеше пепелника с угарки и стаята с дим. По едно време коригираше сп. „Демократически преглед“, при нови издания — и съчиненията на Йордан Йовков, Кирил Христов. Донасяха му шпалти в къщи. Той често коригираше, като четеше на глас и караше мене да следя в текста. И за

да е сигурен, че не се отплесвам, прибгиваше често до една мила хитрост — преиначаваше думи, за да ме улови дали следя внимателно, и доволен се засмиваше, когато го поправях или когато не забелязвах разликата, спираше и питаше: „Така ли е?“ Това, разбира се, ме държеше постоянно нащрек.

* * *

Баша ми много често ме водеше със себе си. Аз самата обичах да ходя с него. Той обикновено взимаше една след друга винаги студентите ми ръце в големите джобове на балтона си и ги загриваше със своите винаги топли ръце, макар че почти не слагаше ръкавици. Излизаше често в празник сутрин, когато имаше някакви тържествени манифестации — той казваше: „Отивам да наточа патриотичното си чувство.“ И на един „Кирил и Методий“ се случи така, че точно наравно с нас на бул. „Дондуков“ бе хвърлена бомба сред манифестиращите младежи. Не помня подробности, бях малка и не зная дали беше се „наточило“ патриотичното му чувство тогава. Но тези думи ги зная от по-късни години. При празничните си разходки срещашме негови приятели по „Цар Освободител“, често стигашме до „Борисовата градина“, сядяхме на пейките в началото на алеята вляво от входа. Понякога се отбивахме в сладкарница „Цар Освободител“, по-късно в „Роял“. И двамата имахме особен вкус към сладките неща и никога не отминавахме любимата малка млекарница „Толстой“ в началото на „Дондуков“. Там още с влизането му поднасяха екмек-кадаиф с каймак. А в съседната колбасница на Докузанов той високо заявяваше: „Един министерски кокал!“ — и получаваше прясно одялан, но все още достатъчно месест топъл шунков бут, който, стотвен с фасул, беше едно от любимите му яденета. Изобщо той не беше придиричлив за яденето — никога не правеше въпрос, защо му се поднася това, а не друго, не критикуваше, всичко одобряваше. Обичаше да има кромид лук на масата, който не режеше, а трошеше, като го притискаше здраво с ръка върху стола под себе си; а пресния лук захапваше само откъм опашката, като казваше, че така се става чорбаджия. Храненето си приключваше отведнъж, сякаш с нож прерязваше, и никой не можеше да го накара да тури в уста нищо повече. Имаше и чудната способност да каже: „Имам 15—20 минути свободни, ще си подремна“ — и веднага заспиваше. . .

При общите ни разходки приятелите му обичаха да се шегуват с мене, че „прокурорът“ (майка ми) е изпратил охрана. Защото той имаше слабостта да не може да откаже, когато го викаха „да се почерпят“, а после трудно ставаше. Още първата чаша направо го „хвашаше“, той ставаше приказлив, много духовит и желан за всяка компания. Ала сам той никога не се сещаше и не внасяше в къщи никакъв алкохол. Дори на празничната трапеза редовно много-много ни идеше наум, че в такъв случай се пие на здравица. Никой не чувствуваше липсата на виното. И обикновено нещо беше у нас вино да се превърне в оцет. . .

И в семейния химн, съчинен от баща ми и Лилиев (а може би и други — към 1914 г.), куплетът за баща ми гласи: „И даже нашият тати, по цял ден шо се клати с познати-непознати, и той играй танго.“

Спомням си от своята придружителска дейност: маса на тротоара пред „Зеления кон“ на ул. „Витошка“. Седят Кирил Христов, баща ми и аз. Двамата разговарят и бавно-бавно отпиват от чашите си, аз явно проявявам нетърпение и сигурно им броя глътките, защото изведнъж Кирил Христов се обръща към мен: „Знаеш ли, че всеки поглед на твоите хубави очи е капка отрова в нашите чаши?“ — Изискано изречено, но ме прикова на мястото ми така, че не бях в състояние нищо да зная. . .

Една от причините да ме води със себе си при пътуванията си из страната беше здравето му. Още в кореспонденцията си от 1903—1907 г. той често говори за различни болестни усещания — треска, главоболие, сърцебиене, безсъние и др., докато на 5.II.1906 г., вече след женитбата, пише от Шумен до с. Садина, гдето майка ми учителствува: „... Ще повярваш ли, душечка, това, което ще ти съобща? — Аз сам още не съм го повярвал: преди малко ме освободиха от солдатлъка. „Органично разстройство на сърцето“ — нарекоха причината. Никога не вярвах, че за такъв малък недостатък, какъвто е този моя, ще сполуча да се отърва от военщина-

та. . . А то напук, вижда се, благодарение лековете, които вземах 2—3 дни, сърцето ми е съвършено спокойно — само ме боли, — което не е друго освен неврастения.“

Да, сърцето. . . Той малко говореше за себе си. Само понякога си спомняше най-вече живота по селата, които е обикалял с майка си — учителка, и баба си, за която особено обичаше да си спомня: когато сядаше да се храним на празник, той казваше как баба му викала в такъв случай: „Сла (ва) боже, доживяхме. . .“ и благославяла трапезата; спомняше си как из чирпанските села, где то върлували разбойници, щом вечер прошумолявало нещо вън, баба му силно извиквала: „Мари, я дайте пушката да му задимя на този г. . .!“ (цензурата е моя) — и лошите хора бягали. . . Как по-късно, когато, вече чиновник в училищната инспекция в Ст. Загора, живеел само с баба си, като го гледала, че много чете, тя нареждала: „Димитре, Димитре, стига си чел — ша станиш малянфилик (меланхолик), ша та увълня!“ (уволнят). Как, когато метяла, и той ѝ забелзвал, че вдига прах и разваля въздуха, тя отвършала: „Чунким има въздух!“ И при всички тия спомени той весело се смееше, а най-вече когато цитирал със старо-загорско произношение, как при всеки удобен случай тя не пропускала важно да каже: „Гато бяхми учитѣлки“. . .

И по тия села като дете той често боледувал от гърло. Говореше за някакъв лечител Мен-теш, който жестоко натискал, издърпвал езика и бършел гърлото с нишадър. Много вероятно е тия боледувания да са допринесли за незадоволителното му здравословно състояние. . .

Баща ми не се оплакваше, но понякога извършаше протегната ръка с дланта нагоре така, че ясно се виждаше как пулсира артерията, и наблюдаваше — и показваше и на нас — как прескачат и избързват пулсациите. Той имаше умерено повишено кръвно налягане. Знаеше страданията си и много се интересувахе от разни лекарства. Още през студенстването ми в къщи наляго реклами и лекарствени мостри. Той разчиташе всичко и казваше: „Става ли това за мене?“ Имаше някаква особена вяра в медицината и това, струва ми се, беше и една от причините за настояването му аз да следвам медицина. С мене той се чувствуваше сякаш по-сигурен. И затова, когато като член-делегат на Д-вото на журналистите към „Стрела“ трябваше да пътува за проверка, как става разпространяването на вестниците по места, той ме водеше със себе си — вече през 1936—1937 г. Така обиколихме първо северозападната част на страната — Белградчик, Видин, Кулата, Оряхово, а после — Стара Загора, Нова Загора, Казанлък, Карлово, Сопот.

Интересно беше пристигането ни в Казанлък. Още преди да влезем в града, баща ми сподели с мене специалния план, по който трябваше да действуваме, защото тук е Чудомир, който е превърнал дома си в хотел за всеки пристигнал в града познат. Спряхме в хотел „Балкан“, изпълнихме всички формалности, внесохме вещите си; беше привечер, трябваше да се раздвижим, да помислим за вечеря. Но едва излезли на тротоара — и ето насреща самият Чудомир. Вдигна цяла кавга, влезе в хотела, отписа ни и ни поведе към дома си. До късна нощ не секнаха забавните приказки на двамата майстори на словото и хумора. Накрая се разбра, че Чудомир имал и друго хоби — да ходи из пазара; на другата сутрин беше пазарен ден и той трябва на всяка цена да заведе баща ми да разгледа — и да си купи „зимбил“. На сутринта се събудих от оживен, шумен разговор — Чудомир и баща ми се бяха вече върнали и разпалено коментираха под силното впечатление, което беше направила на баща ми пестрата картина на пазара — за съжаление проспана от мен. Баща ми стискаше в ръце шарения „зимбил“ — който се оказа пазарска торба от рогозка, със зелени украшения. . .

Пътят ни продължи през подбалканската долина. Спряхме в Карлово. Стгам той особено държеше да ме заведе до Сопот с местното превозно средство — шарена, украсена бричка, която, струва ми се, имаше някакво особено име. Наистина, такова нещо не бях, а и след това не съм вече виждала. . . Баща ми се възхищаваше от всичко, което ми показваше — от Боримечката, изправил се в Клисурса на фона на Зли дол, до бръснарницата на Хаджи Ахил в Сопот и стаята с вишнеовото сладко в метоха. А на Гълъбец и Козница не можеше да се налюбува на изгледа, който се разкрива оттам.

Той изобщо много обичаше да пътува. Качваше се обикновено в последния вагон, излизаше на задната платформа и с гръб към посоката на движението не откъсваше очи от изоставашата след влака панорама. Особени чувства имаше към презбалканския железен път и често

повтаряше, че трябва да ме заведе там, разправяше какви красоти се наблюдавали от влака при завоите на осмортата, говореше за Кръстец, за Балкана, за самото Търново — за него то беше най-красивият наш град. И винаги завършваше: „Непременно ще те заведе“. . . А сам той дълго преди прокарването на презбалканската линия е прекосявал Балкана в двете посоки. В едно хубаво писмо от 26.X.1903 г. той описва преминаването си през Шипченския проход до Габрово, на път за Шумен, на новото си местоназначение в училищната инспекция. Сам той е писал достатъчно много „Пътни бележки“, в които винаги намира израз любовта му към планината. Дори в един афоризъм, в който кори „нашето племе“, той се пита за какво тогава обича България и казва: „Защото моето стихотворение за Здравко е искрено.“ И като изрежда за какво я обича, между другото стои: „... или въздуха, слънцето, планините, които аз тъй много обичам? ...“

По-късно той опознава и други планини — Рила, Родопите, Пирин. През Пирин минава три пъти — от Мелник, през Демиркапия, Папазгьол, Добринище. В 1932 г. изминах и аз този път. Пътувахме с катъри. Тогава нямаше хижи, нощувахме под Демиркапия, до трите реки, край грамаден огън, който успяваше да прогони студа само от обрънатата ни към него страна. Баща ми през цялата нощ завиваше гърба ми. След Добринище от Разлог отидохме до Василишките езера, гдето баща ми и Константин Константинов се снеха в една пробита лодка до брега. Хубава снимка, която изчезна, след като бе поместена по повод една годишнина от смъртта на баща ми във „В-к на вестниците“ или „Дума на бълг. писатели“.

Той обичаше и Костенецкия балкан. По някаква случайност бяхме попаднали в този скъп курорт може би към 1921 г. и оттогава много често летувахме там. Летуването тогава продължаваше от края на едната учебна година до началото на следващата. Костенец беше истински балкански курорт, тишината на който се нарушаваше само от шума на реката и водопада. Всичко шестнайсетина вили, потънали в гориста растителност, далече една от друга; без електричество, без удобни съобщения и снабдяване. . . Разбира се, баща ми никога не можеше да остане да почива — той идеше срещу празник и на другата вечер си тръгваше. Обикновено пристигаше пеш от гарата и така го и изпращахме, като дълго гледахме от височината над селото как се отдалечава, от време на време се спира и се обръща, после се превръща в точка и изчезва по пътя към гарата. . . Голямо развлечение за цялото ни семейство едно лято беше поканата на Ст. Мавродиев да го посетим в съседство в родното му Сестримо. Не помня колко часа трая пътуването ни дотам с обикновената конска каруца по най-силния пек. Пристигнахме почти на мръкване. Домакинът се застыга да върви за „пъстърва“, като нареждаше „риба се с риба прощава“. Но домакинята излезе достатъчно предвидлива и когато след 2—3 часа се наядохме с боб, баща ми с патос задекларира: „Риба се с риба прощава — Сен Мавър с фасул ни гощава.“ А ние го навихме на пръст и го повтаряхме по целия път назад, пък и дълго след това при случай. . .

Най-дългата почивка беше около една седмица през 1935 г. Дошъл беше с последното действие на „Маскарад“ и довърши превода там. Той обичаше разходките из планината, по дефилето, по околните височини. Особено интересни биваха вечерите след такива излети — докато бяхме по-малки. Вече налягали си в тъмното, почвахме да гадаем — какво ли е сега там, на Юркова поляна например, и какво да ти дадат би станал и отишъл сега там, или докде би могъл да отидеш в тъмното и какво ли ще срещнеш. . . И говорехме, говорехме, докато един след друг започвахме да отпадаме от разговора. Дори през 1935г. той пожела и се изкачихме на близкия връх „Бунара“ — но пролича, че не беше вече по силите му. . .

Ще завърша с още един спомен. Последния месец от живота си той прекара повечето в къщи, но не престана да работи. Всяка сутрин ставаше рано и ме изпращаше до вратата — аз работех вече в близко село, но се връщах вечер, за да бъда около него нощем. Преди да постъпя, бяхме ходили заедно да видим кое как е. Той правеше проекти — след като се ремонтира стаята, която ми се даваше за жилище — как ще я обзаведем, ще я застелим с балатум; как той ще дойде с машинката си и ще работи при мене. Вечер, когато се връщах, той ме посрещаше със своето „Какво е пулужението?“

И последния ден: и сега го виждам, застанал в рамката на вратата, с вдигнати над чело-то очила. Ние с майка ми се бяхме току-що върнали от погребение на близък. На въпроса му,

какво има там, на гробищата, майка ми необикновено се разприказва, колко било хубаво, цветя, спокойствие. . . Той я погледна изненадано и с някакъв особен израз рече: „Да, но да не сме ние там. . .“ И след малко добави: „А колко много ми се работи и колко много работа имам!“

Той беше очаквал края; беше оставил писмо до колегите си в „Стрела“ — което не видяхме. А под възглавницата му се намери една брошурка „Къде са мъртвите?“.

* * *

Спомени, спомени. . . Не бих казала — колкото и да се натрапва, — Дебеляновото „лишния“. В последно време писането на спомени стана „на мода“, така да се каже. И почнаха да вадят спомени. Само че някои те карат да се хванеш за главата с явната неосведоменост на автора и дори да се възмутиш от смелостта и недобросъвестността да се пише по чуто-недочуто и речено-казано.

А след като изчезнат онези, които знаят и все още помнят нещо истинско, ако не ги изнесат, можем да си представим каква ще бъде „документацията“, от която ще черпят сведения идещите след нас.

ПИСМА МЕЖДУ ИВАН РАДОСЛАВОВ И ТЕОДОР ТРАЯНОВ

Стоян Илиев

II

Писмата на Иван Радославов са толкова близки по съдържание и проблематика с тези на Траянов, че те идват, за да запълнят празнините в кореспонденцията на неговия приятел.

7 февруари 1928 г. „Драги Тодоре, току-що получих „Хиперион“. Книжката ме зарадва твърде много — толкова пулс, толкова живот. Не знам дали сам чувствуваш какви са тези работи, които даваш в „Пантеона“? И тия, които са в тая книжка! ¹ Класическо творчество! Те са доказателство за дълбината на духа, който като неизчерпаемо морско дъно изхвърля ярки и красиви корали! И най-много ме зарадва, че тъкмо работя над един проблем в твоето творчество, открих великолепни доказателства на мислите си! Работя вече над главата за символизма и страниците, които непосредствено те засягат. Надявам се, че в един сполучлив синтез съм дал пълна и точна характеристика на делото ти. Затова тъй бедни ми се струват „изследванията“ на нашите приятели досега върху тебе. Ще ти пиша по-подробно и затворено писмо. Но потърсвай писмата, защото ми се струва, че не получавах някой от тях. Много поздрави.“

20 февруари 1928 г. „Тодоре, изпратих вчера на Минчо 3 рецензии и „По повод“. Писах му, но нали знаеш, че главата ми не увира лесно. Колко е противно, че и за тия работи трябва човек да се ядосва и мисли. Затова пиша и на тебе. Не е ли по-добре да открием книжката с есето за Белински,² а двете други статии да останат в „Идеи и критика“? Струва ми се, че Белински заслужава това, пък и реда на проблемите запазваме. Освен, разбира се, ако ти излезеш на първа страница на книжката. Тогава да остане след „Пантеона“. Но мисля, че по-добре е по първия начин.“

10 юни 1928 г. „Искам да напиша за „Пантеона“-ти. Който умее да вижда и да мисли, само той може да разбере какви лазури и необозрими небосклони разкрива той! Колкото и да

¹ Хиперион, 1928, кн. 4: „Към красотата“, „На меченосеца“, „Умиращият лебед (В памет на Яворова)“, „Скарданели (В памет на Хьолдерлина)“, „Последния сын на Хайне“.

² Пак там, кн. 9—10.